

Eesti rahvas vaatamata kõigele on siiski üks Väliseesti isiku- ja asutuste/organisatsioonide arhiivid TÜ Raamatukogus

Mare Rand, Aili Bernotas, Tatjana Šahhovskaja
Tartu Ülikooli Raamatukogu

Esimene Nõukogude massiküüditamine okupeeritud Eestis 1941. aastal tabas kõige karmimalt haritlaskonda. Nõukogude vägede uus lähenemine Eestile Teise maailmasõja lõpu eel 1944. aasta suvel sundis uute repressioonide hirmus paljusid Eesti teadlasi koos tuhandete teiste rahvuskaaslastega kodumaalt põgenema. Põgenemise peamised sihtkohad olid esmalt Saksamaa ja Rootsi. Võõrsil tunnetasid eelkõige haritlased oma rahvuslikku missiooni hoida kõrgel eestluse võitlusvaimu ning teha Eesti maa ja rahva saatuse kohta selgitustööd maailmas. See oli aktiivne võitlus Eesti vabastamise nimel, mida loodeti küll peatselt saavutada, kuid samal ajal tuli tunnistada paguluse kestmise määramatust. Ka selles määramatuses oli vaja harida ja kasvatada järeltulevat põlvkonda ning teenida igapäevast leiba. Teadlased otsisid seejuures võimalusi jätkata oma teadustööd.

Kui teadlase elutöö jätkamine sõltus paljuski sellest, mida oli õnnestunud kodumaalt oma tööst kaasa võtta, siis kaasasolevad paberid ja dokumendid said määravaks pagulaselu kulgemises üldse. „/---/ kohe pärast sõja lõppu [tekkis] põgenikel tungiv vajadus esitada enesekaitseks ja Saksamaal viibimise põhjuste selgitamiseks märgukirju ja ka proteste /---/ Pahatihti oli aga raske leida andmeid ja dokumente oma väidete kinnitamiseks. Sellist dokumentatsiooni ja kirjandust hakati koguma neilt, kellel oli õnnestunud asjakohast materjali kodumaalt lahkumisel kaasa tuua. Nii loodeti luua üldiselt kättesaadav informatsiooni varamu,“ kirjutab ajaloolane Evald Rink arhiivialgete kohta eesti põgenike suurimas laagris Geislingenis Saksamaal (Rink 2004). Peamine osa Saksamaal kogutud arhiivimaterjalidest viidi 1948-49 üle ookeani, kus need said aluseks Eesti Arhiivile Ühendriikides. Saksamaal ellu kutsutud Balti Ülikooli tegevusest jäänud pabereid on aga tänaseks jõudnud Tartu Ülikooli Raamatukogusse.

Rootsis ei alanud Eestit ja eestlasi puudutava arhiiviainese kogumine mitte niivõrd praktilisel kui võrd kultuuripoliitilisel eesmärgil, hoolitsemaks selle eest, et eesti kultuuritöö ja vaimne looming jätkuks ja et pagulastel püsiks ja süveneks elav huvi eesti kultuuri vastu. Seal asus „eestikeelseid ja eesti autorite töid üldse ja nii igasugu trükiseid kui ka arhiiviainest, mis käsitlevad Eesti maad, rahvast ja kultuuri“ koguma, säilitama ja teaduslikule uurimisele kättesaadavaks tegema Eesti Keskraamatukogu ja Arhiiv (EKRA), mis rajati 1955. aastal Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis juures (Taremäe 1978:11). Arhiivina ei tegutsenud EKRA siiski nii tugevalt nagu 1966. aastal samuti Stockholmis loodud Balti Arhiiv, mille arvukad korrastatud kogud asuvad tänapäeval deponeerituna Rootsi Riigiarhiivis (Lepik 1999:107-111). EKRA eksistentsiraskused ruumide puudumise tõttu viisid kogude ületoomisele 1995. aastal Eestisse, peamiselt Tartu Ülikooli Raamatukokku.

Tartusse jõudnud arhiivipärandid asetsid oma loomulikku keskkonda, sest koduülikooli hoole alla tulid mitme Tartu Ülikoolis õppinute või siin teadusteed alustanute paberid, mida siin oli talle juba varemgi. Nimelt koguti kodumaalt põgenenud teadlastest Tartu kodudesse mahajäänud raamatuvara kokku ja toodi 1945. aastal ülikooli raamatukokku. Nõukogude võimu poolt keelustatud kirjandus ja käsikirjalised paberid suleti kõige „ohtrikuma“ varana range kontrolli all töötavasse erihoiu osakonda. 1966. aastal lubati seal hoitavast käsikirjavarast esimesena vabaks keeleteadlase **Julius Mägiste** (1900-1978 Lund)

Tartusse mahajäänud kirjavahetus, millest moodustati J. Mägiste isikuarhiiv (F 52). Seda täiendasid 1990. aastatel professor Mägiste lapsed Rootsist, onutütar Asta Veski Tartust ja kolleegid-keeleteadlased Ungarist ning Saksamaalt. Lisaks tuli J. Mägiste pabereid välja veel ka tema raamatukogu köidete vahelt, mis jõudis Mägiste perekonna kingitusena 1989. aastal Tartu Ülikooli Raamatukokku. Erihoiust lasti vabaks ka helilooja **Eduard Tubina** (1905-1982 Stockholm) väike noodipäränd (F 54). Edasi lõdvenesid keelud veelgi, nii et suletud materjalidest võis välja sorteerida teistegi nõukogude võimu poolt kodumaa reeturiteks kuulutatud teadlaste paberid. Seal olid näiteks Eesti TA esimese presidendi, mikrobioloogia professori **Karl Schlossmanni** (1885-1969 Stockholm; F 162) ja otorinolarüngoloogia kirurgilise suuna rajaja Eestis professor **Ernst Julius Saareste** (1892-1944 Halle; F 163) käsikirjad, samuti eriliselt tabu all olnud teadlase, õigusteaduste professori, akadeemiku, Eesti Vabariigi peaministri **Jüri Uluotsa** (1890-1945 Stockholm) paberid. Professor Uluotsa kodumaalt põgenemisel mahajäänud raamatukogu toodi peremeheta jäänud vara kogumisaktsioonis 17 kastis koduülikooli raamatukokku. Sealhulgas leidis ka tema biograafilisi ja seadusloomealaseid töömaterjale. 1990. aastal lisandusid neile teadustööde mustandkäsikirjad, mis leiti peidetuna tema kodutalu viljavakast Läänemaal. Need kõik kokku moodustavad Jüri Uluotsa väikese isikuarhiivi Tartu Ülikooli Raamatukogus (F 164), tema arhiivimaterjalide oluliselt ulatuslikum kogum on hoiul Eesti Riigiarhiivis Tallinnas. Kontakti loomine Jüri Uluotsa pojaga Rootsist ei õnnestunud ja puuduvad andmed, mida suutis raske haigusega koormatud Jüri Uluots põgenemisel oma arhiivist kaasa viia ja mis sealsetest dokumentidest on säilinud.

Tartu Ülikooli Raamatukogus olid alal ka teise õigusteadlase professor **Nikolai Maimi** (1884-1976 New York) kodumaale mahajäänud arhiivimaterjalid. Professori kohusetäitjana 1919. aastal Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis tööd alustanud Nikolai Maim oli siin professoriametis järjepidevalt kuni põgenemiseni 1944. Mahajäänud paberitest korraldatud isikuarhiivile (F 88, nim 1) saabus 1994. ja 1995. aastal USAst ulatuslikku täiendust, seda tänu kontaktile Nikolai Maimi tütre Maare Warega, mille algatas Tartu Ülikooli õigusajaloolane Peeter Järvelaid. M. Ware läkitas Tartusse koos isa biograafiliste dokumentide, mitmesuguste ettekannete ning mõnede varasemate Tartu ülikoolis peetud loengute käsikirjadega ka sõjajärgsetel aastatel Marburgi ülikoolis peetud loengute käsikirju. Saadud lisa korrastati professor Maimi isikuarhiivi iseseisva osana ja kirjeldati eraldi nimistus (F 88, nim 2).

Nikolai Maimi arhiivipäränd on Tartu Ülikooli Raamatukogus praegu ainus pagulasarhiiv, mis saabunud siia väljastpoolt Euroopat. Kõik teised on leidnud siia tee Rootsist, kui Eesti taasiseseisvumisega laienesid ja tihenesid sidemed pagulastega ja kasvas usaldus Eesti mäluasutuste vastu.

Tartu Ülikooli majandusteaduskonna looja (1938) ja esimese dekaani **Eduard Rudolf Poomi** (1902-1986 Stockholm) arhiivipärändi Rootsist Tartusse jõudmisele aitas kaasa Tartu Ülikooli professor majandusteadlane Valner Krinal. Ülikooli raamatukogule andis selle üle E. Poomi kasupoeg Henry Radewall 1995. aastal. Eduard Poomil oli õnnestunud paguluses jätkata erialatööd, nii et teda võib nimetada eesti-rootsi majandusteadlaseks. Töötades algul teadusuurijana Stockholmi Kaubandusülikooli juures, hiljem õppejõuna Stockholmi ülikoolis, oli ta üks viljakamaid okupeeritud Eesti ja kogu NSV Liidu majanduselu uurijaid ja paremaid asjatundjaid. Tema kirjutised ilmusid peamiselt Saksamaal ja Rootsist. E. Poomi isikuarhiivis (F 133) säilitatakse kolmes mahukas säilikus tema artiklite käsikirju. Poomi erialaste tööde ja kirjavahetuse kõrval on tema isikuarhiivis leida okupeeritud Eesti olukorrast raporteerivaid märgukirju 1980. aastatest, mida eesti pagulasharitlased suunasid visalt Põhja-Euroopa riikide valitsustele ja avalikkusele.

1921. aastast alates ülikoolis õpetanud ja teadustööd teinud, 1935. aastast füüsikaproffessorina töötanud **Harald Perlitz** (1889-1972 Stockholm) põgenes

väliskomandeerigule siirdumise katte all koos abikaasaga lausa viimasel võimalikul hetkel pärast Eesti riigi okupeerimist 1940. aasta suvel. Saksa okupatsiooni ajal tekkinud lootus kodumaale ja ülikooli tagasi pöörduda ei täitunud siis ega hiljemgi. Röntgenstruktuuri uuringutele Tartus aluse pannud rahvusvaheliselt tuntud teadlase õpilastest jätkasid mõned tööd Tartus, mõned aga, sarnaselt oma õpetajaga, samuti võõrsil. Tartu ülikooli Perlitzast maha jäänud tööpaberid ning kirjavahetus arhiveeriti hiljem ülikooli raamatukogus füüsikaosakonna arhiivifondis (F 55, nim 7).

Harald Perlitz oli üks esimesi Eesti pagulasi Rootsis. Ta oli vahendajaks Rootsi riigi ja pagulaskonna vahel loodud poliitilise koondise Balti Komitee (1943) ning mitme teise organisatsiooni asutaja, juht ja aktiivne liige. Teadlasena ja poliitilise võitlejana oli ta üks nendest, kes suutis eestlasi ühendada, olles ta enda sõnul tsemendiks kivide vahel. Akadeemilist õppetööd H. Perlitzal Rootsis jätkata ei õnnestunud, teadustööd aga siiski, olles 1957. aastani Lumalampa firmas spektro- ja röntgenograafilise osakonna juhataja. Seal pensionile siirdununa töötas H. Perlitz tosinkond aastat füüsikaproffessorina Ankara ülikoolis Türgis.

Teadlase lese Anna Perlitza soovi kohaselt andsid 1996. aastal Eesti Teaduslik Selts Rootsis ja Balti Arhiiv oma ühisotsusega Harald Perlitza arhiivipärandi üle Tartu Ülikoolile (F 138). Peamise sellest moodustavad Perlitza Rootsis peetud kirjavahetus ja kõned. Koos siin juba varem arhiveeritud sõjaeelse osaga sai uurijaile kättesaadavaks H. Perlitza ja mitme endise Tartu teadlase omavaheline mahukas ja sisutihe aastakümneid peetud kirjavahetus (Endel Aruja, Adolf Parts, Hans E. Ronimois jt). Isiklike ja erialaküsimuste käsitlemise kõrval on olulisel kohal aktuaalsed päevapoliitilised sündmused kodu-Eestis ja paguluses maailma eri paigus. Säilinud on arvukaid kõnetekste, mida H. Perlitz pidas aktiivse tegelasena Eesti Vabariigi, Tartu ülikooli, mõne pagulusorganisatsiooni või sõprade-aatekaaslaste tähtpäeval, mitmesugustel mälestuspäeval jm puhul. Rootsi perioodist pärinevad arvatavalt ka kolm mapitait uurimismaterjale metallide ja nende sulamite kohta.

1994. aasta talvel tutvustas Tartu Ülikooli Raamatukogu esindaja ettekandega Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis koosolekul Stockholmis ja Lundis Tartu Ülikooli Raamatukogus asuvaid teadlaste isikuarhiive. See võis lisada usaldust teadusseltsi enda tegevusarhiivi ja seltsi juurde loodud Eesti Keskraamatukogu ja Arhiivi vara Tartusse toomiseks. Nende sorteerimine oli parajasti käimas ja edasine saatus otsustamisel, sest hoiuruumid olid üles öeldud. 1995. aastal jõudsidki Tartu Ülikooli Raamatukogusse koos EKRA raamatuvaraga ka arvukad arhiivikastid. Nende läbitöötamisega on siinsesse kogusse lisandunud 5 isiku- ja 4 asutuse/organisatsiooni arhiivi.

Eesti Teaduslik Selts Rootsis ETSR saatis Tartusse oma varasemate aastate tegevusarhiivi alates rajamisest 1945. aastal (F 176). Seltsi 46 asutajaliikme seas oli rida Tartu professoreid, kes koos teiste haritlastega vajasid organit omavahelise sideme hoidmiseks ja foorumit, kus oma teadustöid esitada. Sel eesmärgil tegutsedes hakkas selts jätkama ka Tartu Ülikooli endist traditsiooni: kuulutada ülikooli aastapäeval välja aasta auhinnatööd ja 5-8 uut teemat. Sellega ärgitati paguluses viibivaid endisi või seal õppima asunud üliõpilasi teadustööle Eesti lähiajaloo ja kultuuri teemadel (kirjandus, keel, arhitektuur, etnograafia, majandus jm). Ka eesti keele hoidmine teaduskeelena oli oluline. Võistlustööde traditsiooni jätkati 1994. aastani. 45 aasta vältel esitati 78 tööd, seltsi arhiivis on neid säilinud 36.

Tartusse toodi seltsi arhiivi vanem osa. Seal on seltsi üld- ja ettekandekoosolekute protokollid aastani 1982, juhatusel koosolekute protokollid kuni 1988. ja tegevusaruanded kuni 1985. aastani. Seltsi üldkirjavahetusest (Tartus kuni 1982) eraldi on seltsi kirjastustegevuse kirjavahetus koguteose Apophoreta Tartuensia ja aastaraamatute väljaandmisel. Koos seltsi juures tegutsenud Eesti Keskraamatukogu ja Arhiivi mõningase dokumentatsiooniga ja juba nimetatud üliõpilastöödega on ETSR arhiivis arhiveeritud ka terve hulk seal talle olnud üksikkäsikirju. Seltsi eelmise esimehe Ivar Paljakuga on kõne all

olnud seltsi arhiivimaterjalide edasine järjepidev säilitamisele andmine Tartu Ülikooli Raamatukogusse.

ETSRi arhiivist eraldati iseseisvateks arhiivifondidena kolme organisatsiooni/institutsiooni matejalid. Neist üks on **Eesti Teadusliku Instituudi** (ETI) arhiiv (F 178). Eesti Teaduslik Instituut asutati Stockholmis Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis juures 1951. aastal, et paremini kaasa aidata eesti pagulasteadlaste, eriti humanitaarteadlaste töö jätkamisele Eesti maad, rahvast ja kultuuri käsitlevatel teadusaladel. Kaks aastat hiljem eraldus see iseseisvaks uurimis- ja õppeasutuseks. Instituudi rajamise eestvedaja ja esimene juhataja oli arheoloog Richard Indreko. Pärast tema surma 1961. aastal seisis instituudi eesotsas kuni 1984. aastani etnograaf Gustav Ränk (1902-1998). 1990. aastate algul lõppes Instituudi tegevus tegijate puudusel. Seal olid töötanud professorid Andrus Saareste, Armin Tuulse, Evald Blumfeldt jt, aga ka juba mitu paguluses pealekasvanud noorteadlast. Õppetöö toimus filosoofia- ja õigusteaduskonnas Tartu Ülikooli endiste õppekavade alusel. Selle hõlbustamiseks anti Indreko ajal välja õpperaamatute ja konspektide sarja, hiljem suundus Instituudi tegevus bibliograafiate koostamisele ja anti välja bibliograafiate sarja. Tartusse toodi peajasjalikult R. Indreko juhtimisajal kogunenud arhiiv – põhikiri, eelarved, tegevus- ja kassaaruanded, kirjavahetus, õppe- ja loengute kavad, kuulajate nimekirjad jm. Balti Arhiivi poolt Rootsi Riigiarhiivi deponeeritud ahiivide seas leidub samuti ETI arhiiv, eeldatavasti hõlmab see peajasjalikult Indreko-järgse perioodi dokumente.

Kõnekat arhiiviainest sisaldab **Eesti Abi. Invaliidfond** (F 173). Eesti Abi organisatsioon loodi Rootsisis juba 1945, et abistada kodumaalt põgenenud kaasmaalasi ülemaailmses ulatuses. Eriti vajasis abi sõjainvaliidid ja nende perekonnad, seda eelkõige Saksamaal ning Austrias. Hiljem suunati abi ka Taani ja Norrasse ning 1950. aastatel isegi Nõukogude vangilaagritesse suletud kaasmaalastele. Rootsi pääsenud eesti põgenikud tegid suurt vabatahtlikku tööd kaasmaalastest abivajajate väljaselgitamisel ja abiannetuste kogumisel. Arhiivitoimikud kõnelevad ühelt poolt sõja traagilistest tagajärgedest, teiselt poolt dokumenteerivad liigutatavat inimlikkust pagenduse raskes tegelikkuses. Sellest kõigest teati siin raudse eesriide taga elades siiski väga vähe.

Eesti Vabariigi 50. juubeliaastal asutas grupp eesti pagulasi Stockholmis Eesti Vabaduskapitali, et toetada majanduslikult üritusi ja tegevust eesti rahva demokraatlike õiguste ja enesemääramise taastamiseks. Mitmesugustel põhjustel ei õnnestunud organisatsiooni siiski tegusalt toimima panna. Mõne aasta pärast, 1974. aasta 28. mail loeti tegevus lõppenuks ja kapitalile laekunud panused tagastati annetajatele. **Eesti Vabaduskapitali** väikesemahuline arhiiv (F 175) dokumenteerib selle organisatsiooni vähetegusat toimimist.

Ühest ETSRi arhiiviga Tartusse jõudnud episoodilisest materjalikogumist kujunes omalaadne isikuarhiiv. Tartu Ülikoolis 1943. aastal agronoomiaõpinguid alustanud **Leo Paim** (1922-1990) hoidis kõrvale Saksa sundmobilisatsioonist ja põgenes sama aasta 13. detsembril Soome. Seal astus ta vabatahtlikuna sõjaväkke ning teenis lõpuks Eesti rügemendis JR 200, mis siirdus 19. augustil 1944 Punaarmee sissetungi tõrjumiseks Eestisse. Leo Paimi Soomepäevist pärinevate materjalide (päevik, mõned dokumendid, fotod ja kirjad) sattumine ETSR arhiivi pole selge. Lootusetuna näivas olukorras võis nende edasikandjaks olla mõni noormehe võitluskaaslane või soome tütarlaps. Leo Paimi paberite korrastamisel õnnestus leida Eestist tema tütar, kelle kaudu avanes noore vabadusvõitleja edasine elusaatus – pärast sõda esialgu töö Tartus õpetajana ja isegi kooli õppealajuhatajana, mineviku ilmsikstulekul arreteerimine ja sunnitöölaager. Seega oli alatiseks katkenud ka L. Paimi haridustee, hiljem vabanenuna pidas ta peret ülal transporditöölisena ja kirjakandjana. Eestist põgenemise päevast kuni 14. maini 1944 oli noormees pidanud päevikut, see jõudis siia koos tema teiste eelnimetatud väheste paberitega Rootsist. Tütar lisas oma isa isikuarhiivi tema hiljem Eestis

aastate pikku peetud päevikud, Siberi vangilaagrist saadetud kirju jm säilitamisväärsed (F 174).

ETSRi ulatusliku arhiiviga saabusid Stockholmist 1995. aastal Tartu Ülikooli Raamatukogusse 45 kastis ka kuue teadlase arhiivipärandid (45 kasti).

Üks ulatuslikumaid ja omapärasemaid on õigusteadlasest ajakirjaniku **Aleksander Kaelase** (1911-1964 Stockholm) isikuarhiiv (F 151). A. Kaelas põgenes koos abikaasaga kodumaalt 1943. aastal. Ohtliku, ligi kolm aastat kestnud põgenikutee Soome kaudu Rootsi fikseeris ta päevikumärkmetes peaaegu päevade kaupa. Tartu Ülikoolis õigusteaduskonna lõpetanud ja mõnda aega ka majandusteaduskonnas õppinud Aleksander Kaelase peamine töökoht Eestis oli Tööinspektsioon, selle kõrval luges ta ka ülikoolis tööõigust. Rootsis kujunes Kaelas kõige silmapaistvamaks Eesti kohta selgitustöö tegijaks, mida suurepäraselt avab ja mille tagamaad dokumenteerib tema Tartusse jõudnud arhiiv. Kaelas oli paljude eestlasi ühendavate võitlus- ja teadusorganisatsioonide rajajaid ja liige. Tema süstemaatilise tööga loodud andmekogumid okupatsiooni kohta Baltikumis – oludest, sotsiaalpoliitikast, inimõigustest Eesti NSVs ja paguluses, deporteerimistest, vastupanuvõitlusest, ENSV funktsionääridest jm – olid aluseks tema kõrgetasemeliste kirjutistele, mis ilmusid vähemalt kaheksas euroopa keeles (eesti, inglise, saksa, rootsi, soome, hispaania, hollandi ja norra keel). Kaelase eesmärk oli elimineerida propaganda ja lasta kõnelda faktidel. Fakte hankis ta mitmel viisil – trükisõnast, eestlastest põgenikke ja turiste intervjuerides, raadiost. Viimane faktiallikas nõudis tohutut tööd. Säilinud on 18 000 masinakirjalehte kokkuvõtteid Nõukogude Eesti Raadio päevauudistest, ajakirjanduse ülevaadetest jm informatsioonisaadetest aastatest 1950-1962. Kas see kõik on A. Kaelase töö tulemus, ei ole päris selge. Omamoodi tunnustuseks A. Kaelase ausale teadlasetööle olid pagulusaja esimesel kümnendil Vene saatkonna korduvad demaršid tema tegevuse takistamiseks. Kuna põgenikel polnud lubatud teha poliitikat, oli Kaelas mitu korda uurimise all, kuid propaganda puudumise tõttu tema faktitäpsetes uurimistöodes ei saadud tema tegevust kuidagi piirata.

Arhiivi korrastamise ajal loodud kontakt A. Kaelase abikaasa Lili Kaelasega tõi ETSRis olnud arhiivipärandile olulisi täiendusi. Lisandus ka väike osa Rootsis tunnustatud arheoloogi ja etnograafi Lili Kaelase enda arhiivimaterjale ning teadmine, et tema isikuarhiivi põhiosa on hoiul Göteborgi ülikoolis Naistegelaste arhiivis. Eestist põgenemisel olid Kaelased viinud ühte Lõuna-Eesti tallu oma maalikogu, raamatud ja senise arhiivi, millest nüüdseks kahjuks enam jälgi pole. Aleksander Kaelas oli juba 1937. aastal Eestis alustanud eksliibrise kogumist. Nüüd asub tema eksliibrisekogu (3715 raamatuviita) Yale'i ülikoolis, seda on hinnatud suurimaks eesti eksliibrise kollektsiooniks välismaal.

1943. aastal põgenes Soome ja sealt edasi Rootsi ka arheoloog professor **Richard Indreko** (1900-1961 Stockholm). Juba tudengiaastatest alates (lõpetas Tartu ülikooli 1927) töötas R. Indreko ülikooli arheoloogiakabinetis, viimased aastad enne kodumaalt lahkumist oli ta Eesti ja naabermaade muinasteaduse professori kohusetäitja. Tänu rohketele teadus- ja isiklikele kontaktidele ning kodumaalt põgenemisel kaasa võetud varasematele töömaterjalidele sai Indreko oma uurimistööd jätkata ka võõrsil, kus õnnestus tööle asuda Stockholmi Riiklikku Ajaloomuuseumi.

Indreko näite varal tuleb rõhutada, et olulist rolli võõrsil erialase töö leidmisel etendas teadlase eriala sobivus uues ühiskonnas. Vaatamata pingutustele tuli muudel puhkudel leppida vähemate võimalustega või püüda koguni eriala vahetada. Füüsikute sellekohaseid raskusi iseloomustab Harald Perlitza isikuarhiivis leiduv kirjavahetus endise kolleegiga TÜ füüsikainstituudist Ernst Kilksoniga (1890-1973). Isikliku kogemuse põhjal ei andnud Perlitza kolleeg Kilksonile erilist lootust jätkata Rootsis tööd füüsikuna. Nimelt oli viimane leidnud põgenikuna esialgu rakendust Göttingeni Eesti Gümnaasiumis, kus olid tegevad ka Tartu professorid Hugo Kaho ja Kaarel Kirde. Kilksoni mõttele liikuda Saksamaalt Rootsi parematesse oludesse vastas H. Perlitza oma kirjas 25. detsembrist 1946: „Kas põgenikkude

traagika peapõhjus ei peitu mitte selles, et kõik tahavad töötada oma erialal ja isegi omal kitsamal erialal? Enamikul juhtumel aga puuduvad selleks vastavad sotsioloogilised eeldused, puudub see ühiskond, kes on eeltingimuseks „oma eriala harrastamisele“ luua majanduslikke tagatise ... Siin on asi juba arenemas seesuguses suunas, et mintakse üle uutele aladele ... või õpitakse koguni uusi kutseid.” (F 138, s. 69, l. 2)

Richard Indrekol õnnestus Rootsisis jätkata kiviaja ja hilisemate ajajärgude uurimist arheoloogias ja ta leidis oma tööle täit tunnustust. Tartus kaitstud doktoritöö ilmus saksakeelse monograafia 1948. Surm viis teadusmehe ootamatult keset pingelist tööd. 3-osalisena kavandatud monograafiast kiviaja asulatest Põhja- ja Ida-Euroopas oli just valminud 1. osa käsikiri, see nägi 1964. aastal siiski trükivalgust. Richard Indreko 304 säilikut sisaldav isikuarhiiv (F 150) hõlmab teadustööde, loengute (luges ETIs), ettekannete, kirjavahetuse jm kõrval ka materjale tema aktiivsest tegevusest pagulasorganisatsioonides. Viis säilikut valgustavad R. Indreko tööd Balti Humanistliku Ühingu rajamisel (1943) ja juhatamisel kuni tema surmani. Selle kolme Balti riigi ühiseks abistamisorganiks kujunenud ühingu arhiivi on Balti Arhiiv deponeerinud Rootsi Riigiarhiivi, arvatavalt dokumenteerib see ühingu hilisemaid tegevusaastaid.

On üldteada, et paljud eesti haritlased said Rootsi emigreerudes esialgu leivatööd arhiivides. Ajaloolane **Arnold Soom** (1900-1977 Steinach, Austria) oli Eestis olnud arhiivinduse ala kõrgspetsialist. Juba Tartu Ülikoolis õppimise ajal töötas Soom kuus aastat Riigi Keskarhiivis, pärast õpingute lõpetamist oli ta 1930-1940 Narva linnaarhiivaar. 1940. aastal määrati A. Soom ENSV Riigi Keskarhiivi direktori asetäitjaks, veebruaris 1941 direktoriks. Arhiivi juhtis ta ka saksa okupatsiooni aastail, jättes 1944. aastal täitmata okupatsioonivõimude korralduse evakueerida arhiiv Saksamaale. See asjaolu ja uue võimu ähvardav lähenemine ei töötanud midagi head ning Arnold Soom põgenes 31. augustil 1944 Rootsi. Arhiivinduse tunnustatud spetsialistina sai ta peatselt tööle Rootsi Riigiarhiivis. Tema teened Rootsi ajaloo uurijana olid olulised, ta oli üks kümnekonnast eesti teadlasest, keda Rootsi riik oli koos rannarootslastega soovinud vastu võtta (Soom 1996:8). Rootsi Riigiarhiivis töötades võimaldati tal teha jätkuvalt uurimistööd, ta pensioneerus arhivaarina 1966. aastal.

Tartu Ülikooli Raamatukogus oleva A. Soomi isikuarhiivi (F 152) mahukaima osa moodustavad aastakümnete jooksul tehtud eksaktsed arhiiviväljakirjutised eeskätt Rootsi Riigiarhiivi ja pärast sõda Göttingenis asunud Tallinna Linnaarhiivi arhivaalidest, aga ka mujalt. Alustanud sellega juba Eestis töötades, oli talle oluliseks abiliseks tema arhiivikogemusega abikaasa. Arnold Soomi uurimuste põhiteema oli 17. sajandi Eesti majandus- ja sotsiaalajalugu, ta oli peamine Narva ajaloo uurija ja talletaja.

Ajaloolise Narva vaated on ka Arnold Soomi postkaartide kogu keskne teema. Paljud Narva ja üldse Eesti 1930. aastate kohavaated tema kogus, eriti legendaarse Carl Sarapi fotod on harulduseks muutunud ja ajaloodokumendi väärtusega. Rootsi päevil täiendas Soom seda kogu kõige enam Rootsi kohavaadetega, kogumisgeograafiat laiendasid reisidel hangitud ja sõprade poolt sõnumitega läkitatud vaatekaardid.

Aastatel 1972-1974 viimistles A. Soom oma varasemaid artikleid, need asuvad tema isikufondis Rootsi Riigiarhiivis. Samas on ka 1976. aasta veebruaris lõpetatud tema elukäiku aastani 1940 käsitlev mälestuste käsikiri, millest Tartu Ülikooli Raamatukogus on Soomi poolt toimetatud eksemplar. Osa A. Soomi arhiivipärandist asub Eesti Ajalooarhiivis Tartus (F 2598, nim 1, 210 s.)

Erik Tender (1902-1991) alustas arhiivitööd Tartu Linnaarhiivis samuti ajalootudengina 1925. aastal. Tartu ajaloo uurimisega tegelnud ajaloolasest sai 1941. aastal Tartu Keskarhiivi juhataja, sõja ajal täitis ta ka Tartu Ülikoolis õppeülesannet. 1944. aastal põgenes Erik Tender Saksamaale, kus ta perekond hukkus. 1946-1949 oli Tender professori kohusetäitja Rootsi ja Põhjamaade ajaloo alal Hamburg/Pinnebergis tegutsenud Balti

Ülikoolis, mille Eesti osakonna arhiiv on nüüdseks samuti Tartu Ülikooli Raamatukogus. Siirdunud edasi Rootsi, töötas E. Tender kuni 1968. aastani arhivaarina. Tema Tartusse jõudnud arhiivipärandid (F 153) pole eriti ulatuslik, isiklikest paberitest jõudsid siia peamiselt tema kirjade kontseptid, kuid selles leidub väga rariteetseid Balti Ülikooli reprografeeritud väljaandeid. Nende seas on peaaegu täielike komplektidena olemas Balti Ülikooli infobülletäänid ja üliõpilaskonna ajakiri "Scientiae et Artibus".

Rootsist saabunud arhiivipärandest on veel läbi töötamata arheoloogi ja etnograafi **Erik Laidi** (1904-1961) arhiivikastid. Esialgusel hinnangul sisaldavad need peamiselt separaatrukiseid, otstarbekuse korral paigutatakse need vastavasse trükistekogusse. Ajaloolase **Oleg Roslavlevi** arhiivipärandi andis ülikooli raamatukogu 2006. aastal üle Eesti Ajalooarhiivile. Seal on tema materjalide arhiiviväärtuse hindamine otstarbekam, sest olulisel määral on tegemist arhiivides ja eeskätt Eesti Ajalooarhiivis säilitatavate arhivaalide koopiatega. Eesti Ajalooarhiivis juba olemasolevasse isikuarhiivi suunati ülikooli raamatukogusse sattunud **Theodor Künapase** vähesed arhiivilisandused, nii nagu professor **Andrus Saareste** käsikirjad anti üle tema isikuarhiivi Eesti Kirjandusmuuseumis.

Tartu Ülikooli Raamatukogus on nüüd ka osa Hamburg/Pinnebergis tegutsenud Baltikumi pagulaste ühise kõrgema õppeasutuse arhiivist, nimelt Saksamaal Briti okupatsioonitsoonis 1946-1949 töötanud Balti Ülikooli Eesti sektori arhiiv (Šahhovskaja, 2003). Arhiivi säilimisest polnud aastakümneid midagi teada ja Eesti sektori sekretärina tegutsenud põllumajandusteadlane Elmar Järvesoo (1909-1994) asus 1980. aastatel Torontos koostama selle ülikooli ajaloo koguteost omaenda ja kogutud märkmete ning mälestuste põhjal (Balti Ülikool, 1991). Balti Ülikooli arhiivimaterjalid tulid Uppsala ülikooli raamatukogus ilmsiks sealse eestlasest töötaja Jüri Lepsi arhiivitöö käigus. Korraldamata arhiivimaterjalidest keeleprintsibil väljasorteeritud paberid kingiti tema ettepanekul 2002. aastal Tartu Ülikooli Raamatukogule – nüüd arhiivifond **Balti Ülikool. Eesti sektor** (F 168).

Vastavuses Baltikumi rahvaste põgenikerühmade suurusega Saksamaal oli eestlaste osa ka Balti Ülikoolis väiksem – eestlastest õppejõude rakendati ca 50, eestlastest üliõpilasi immatrikuleeriti 300. Ülikooli lõpetas vaid seitse eesti noort, mida võib teatud mõttes pidada isegi heaks märgiks. See kõrgkool oli sõjajärgses segaduses ja määramatuses Saksamaal rajatud otsekuu hädaabiks tööd vajavatele teadlastele ja haridust soovivatele noortele, võimaluste avanedes liiguti saksa põgenikelaagritest välja – teistesse maadesse, teistesse kõrgkoolidesse.

Tartusse jõudnud arhiiv, kogumahuga 1069 lehte, sisaldab peamiselt kirjavahetust. See dokumenteerib ülikooli loomise püüdlusi ja ettevalmistustööd 1945. aastast, mille juures oli oluliselt tegev professor Julius Mägiste, valgustab õppekoosseisu värbamist ja selle edasist tööd ning mitmesuguseid üliõpilasküsimusi. Iga sisseastumisavalduse taga on ühe noore inimese saatus. Näiteks soovis Tallinna tüdruk Benita Kiik astuda majandusteaduskonda, kuid paraku "/---/ koolide lõputunnistusi pole minul võimalik esitada, kuna kaotasin oma kohvrid koos dokumentidega möödunud aasta maikuul Tšehhoslovakkias venelaste ootamatu pealetungi läbi" (F 168, s. 12:4). Ellen Trummer kirjutas: "/---/ palun teatada, kuidas on elamistingimustega, oman nimelt 9 kuuse lapse ja ema" (F 168, s. 10:11), Axel (või Aleksander) Paas: "Olen Tartu ülikooli viimase kursuse üliõpilane /---/ " (F 168, s. 11:2), Olga Tarmu: "Asun praegu välismaalaste laagris, üksinda eestlastest ning soovin astuda ülikooli, seega ka teiste eestlaste hulka /---/" (F 168, s. 11:62). 1948. aastal avardusid Saksamaal laagrites olevate Baltikumi põgenike jaoks võimalused emigreerumiseks teistesse riikidesse. See nähtub ka Balti Ülikooli kirjavahetusest, mille peamiseks teemaks sai õppejõudude väljaränne. Ülikool lõpetas tegevuse 1949. aastal. Selle pärandi hooldamiseks ja töö osaliseks jätkamiseks oli loodud Balti Instituut, mille tegevus aga peatselt häabus.

Balti Ülikooli arhiivipaberite juures olid Uppsalas ka ühelt selle ülikooli professorilt jäänud paberid. Tartu vandeadvokaat **Mart Nurk** (1892-1948) oli 1936. aastast täitnud ka

Tartu Ülikoolis õppeülesannet. 1939. aasta algul kaitses ta lepingute alal doktoritöö ja sai samal aastal kaubandusõiguse adjunktprofessoriks. Põgenenud 1944. aastal perega Saksamaale, leidis Mart Nurk kaubandusõiguse ja rooma õiguse ajaloo professorina rakendust Balti Ülikoolis kuni oma surmani 1948. Tartus ja Saksamaal peetud loengud ja nende koostamiseks kogutud materjalid ning Tartus alustatud teadustööde fragmendid moodustavad selle väikese arhiivipärandi (F 177), mis 2005. aastal anti samuti üle Uppsalast.

1950. aastatest peale hakkas kodumaale jäänud ja siit põgenenud teadlaste vahel tekkima taas sidemeid. Sellest johtuvalt leidub enamikus nimetatud arhiivifondis üle maailma laialipillutatud eesti teadlaste omavaheliste kirjavahetuste kõrval kirju ka kodumaal tööd jätkanud kolleegidelt ja vastupidi – väliseesti teadlaste kirju saabub säilitamisele siinsete teadlaste ja kultuuritegelaste arhiivipäranditega (näit. kirjandusteadlase Otto Webermanni kirjad Edgar Oissarele, Kaja Noodlale jt). Kirjavahetused, mille pidamiseks tuli sageli otsida varjatud teid ja võimalusi, valgustavad kõnekalt teadlaste erialalisi püüdlusi ja nende osa võitluses Eesti vabanemise nimel, mis polnud sageli sugugi üksmeelne. Kirjades peegelduvad mõtted, sündmused ja üldse elu-olu siin ja sealpool raudset eesriiet. Seejuures tuli ka osata kirjutada tegelikkusest „ridade vahel“. Iseloomulik on arheoloog Harri Moora kiri oma endisele Tartu kolleegile Richard Indrekole 4. oktoobrist 1953 (F 150, s. 226:1-2):

“Armas Richard! Mina ja su teised sõbrad mõtleme tihti Su peale ja oleme kaua otsinud võimalust saata sulle kasvõi lühikene kiri. Viimaks on see võimalus ilmunud. Saadan selle lühikese sõnumi kahe sõbraga, keda palun sind kõigiti aidata. Me pole kaotanud ega kaota siin lootust, et saame sinuga veel kokku ja samuti teiste kaugete sõpradega õnnelikumais tingimustes. Viimasel ajal on meie ootused selleks kasvanud.

[---] Nagu sa vahest oled kuulnud, oli mul üksvahe raskusi. Kuid ma muutsin taktikat ja nüüd on mu olukord paranenud. Küsimus ei ole aga muidugi minust isiklikult, vaid sellest suurest asjast, millele paljud meist on endid pühendanud.

Sinu raamat, mille välja andsid seal, jõudis meieni ja meil on hea meel, et saad töötada ja trükkida. Ka meie oleme üht-teist kirjutanud ja, nagu oleme kuulnud, meid teie pool sellepärast sõimatakse. Aga sina ja teised sõbrad teavad omast kogemusest meie tingimusi ja, nagu loodame, saavad meist aru. Sõimake aga meid peale, ühisele asjale see on kasulik ja toetab mõnel viisil meie positsioone. Aga õppige ka lugema ridade vahel, meie aga oleme valmis ühise asja eest kaalule panema oma reputatsiooni [---]”.

Kokkuvõtteks:

Tartu ülikooli raamatukogus talle olev väliseesti arhiiviaines on vaid osake paljudes hoiupaikades juba säilitatavast ja paljust säilitamist vajavast. Rootsi põgenes 1940. aastate esimesel poolel Eestist ligikaudu kolmsada akadeemilist kraadi omavat isikut, nende seas poolsada Tartu Ülikooliga seotud õppejõudu. „Eesti rahvas vaatamata kõigele on siiski üks“ – need arheoloog Richard Indreko küll muus kontekstis lausunud sõnad sobivad iseloomustama ka pagulaseestlaste tegevust oma ajaloo talletamisel ja paguluses kogunenud ning kogutud arhiivimaterjalide jõudmist vabasse Eestisse. Tartu Ülikooli Raamatukogu pole sellesuunalist aktiivset tegevust arendanud, kuid siiajõudnud varade korraldamise käigus on võimaliku täiuslikkuse nimel püütud juurde hankida fondimoodustajate varasemaid pabereid Eestist, samuti täiendavat materjali välismaalt.

Tartu Ülikooli Raamatukogus hoitavatele arhiividele on viimasel kümmekonnal aastal lisandunud ühtekokku 9 väliseesti päritolu isikuarhiivi ning 5 asutuse/organisatsiooni arhiivi, milles on ligi 1500 säilikut mitmesugust dokumentaalset materjali. Lõplikult korrastatud arhiivide nimistud on digiteeritud. Neid võib lehitseda veebis Tartu Ülikooli Raamatukogu arhiivifondide vastavate andmebaaside vahendusel, samuti on nimistud lingitud iga arhiivifondi vastavasse kollektsoonikirjesse e-kataloogis ESTER.

Väliseesti päritolu arhiivifondid Tartu Ülikooli Raamatukogus

F 88. nim 2. Maim, Nikolai

F133. Poom, Eduard Rudolf http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/poom_nimistu.pdf

F 138. Perlitz, Harald Gottfried

http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/perlitz_nimistu.pdf

F 150. Indreko, Richard http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/indreko_nimistu.pdf

F151. Kaelas, Aleksander http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/kaelas_nimistu.pdf

F 152. Soom, Arnold http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/soom_nimistu.pdf

F153. Tender, Erik http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/tender_nimistu.pdf

F 168. Balti Ülikool. Eesti sektor

http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/fond168_ttl.html

F 173. Eesti Abi. Invaliidfond

http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/eesti_abi_invaliidfond.pdf

F 174. Paim, Leo http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/paim_nimistu.pdf

F 175. Eesti Vabaduskapital

http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/eesti_vabaduskapital.pdf

F176. Eesti Teaduslik Selts Rootsis <http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/etsr.pdf>

F177. Nurk, Mart http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/nurk_nimistu.pdf

F 178. Eesti Teaduslik Instituut

http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/ETI_nimistu.pdf

Kasutatud kirjandus

Balti Ülikool Saksamaal 1945-1949 : koguteos "Baltic University in Germany" 1945-1949 / [toim. Elmar Järvesoo]. Toronto, 1991.

Kalju Lepik, 1999. Balti arhiiv Stokholmis // Tuna, 1999, 3.

Evald Rink, 2004. Ameerika eestlaste kultuuripärandi hoidja Eesti Arhiiv Ühendriikides *Estonian Archives in the U.S., Inc.*: lühiajalugu 1964-2004 a. Koost. Evald Rink. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 74 lk.

Arnold Soom, 1996. Mälestusi. Artikleid. [Koost. Enn Küng]. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv.

Tatjana Šahhovskaja, 2003. Balti Ülikooli Eesti sektori arhiivist Tartu Ülikooli Raamatukogus // Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 2002. Lk. 123-131.

Heino Taremäe, 1978. Eesti arhiivid väljaspool Eestit : Ülevaade 1977/1978 : ette kantud (lühendatult) New Yorgi Eesti Naisklubis pühapäeval, 8. jaanuaril 1978. [New York : s.n.]